

Külliyyat-ı Tarih'in XV-XVI. Yüzyıla Ait Nüshaları Üzerine Değerlendirme¹

Gulzoda Makhmudjonova Akay²

Özet

Külliyyat-ı Tarih, döneminin önemli tarih kitaplarının derlendiği bir külliyyat olma özelliğine sahiptir. Timurlu hükümdarı Sultan Şâhruh'un (öl.1447) isteği üzerine, dönem tarihçisi Hâfız-i Ebrû (öl.1430) tarafından hazırlanan tarih eseridir. Örnekleri verilmeye başlanan, resimli tarih geleneği kapsamında ele alınmış eserin, bir adet resimli, üç adet resimsiz nüshası olduğu bilinmektedir. Resimsiz nüshalardan sadece ikisi tezhiplidir. Tezhipsiz ve tamamlanmamış sadece bir nüsha günümüze kadar ulaşmıştır. *Külliyyat-ı Tarih*'in resimli nüshası, günümüzde T.C. Cumhurbaşkanlığı Milli Saraylar İdaresi Başkanlığı TSM. B.282'de kayıtlıdır. Diğer nüshalar İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi Damat İbrahim Paşa (Nr. 919), Hekimoğlu Ali Paşa (Nr. 703) ve Nuruosmaniye Kütüphanesinde (Nr. 3267) korunmaktadır. Çalışmamızda bahsi geçen eserin bir dünya tarihi olarak defalarca çoğaltılmaması ve çok sayıda nüshasının olmaması, *Külliyyat-ı Tarih*'in, tamamlandıktan sonra çok da benimsenmediğine, popüler olmadığına işaret ederken, bir yandan da metnin, aslında Sultan Şâhruh'un ilgi ve amaçlarını karşılamak üzere yazılmış olduğunu da gösterir. Çalışmamızda, *Külliyyat-ı Tarih* eserinin içeriği, resimli ve resimsiz nüshalarının hazırlanma süreci ve kodikolojik özellikleri üzerine değerlendirmeler yapılacaktır.

Külliyyat-ı Tarih

Külliyyat-ı Tarih, Timurlu hakimiyeti altında, Herat sanat merkezinde, dönemin önemli saray tarihçisi Hâfız-i Ebrû (öl.1430) tarafından 1415-1417/1418 yılları arasında yazılan eserdir (Ghiasian, 2018, s.33-34; Lentz ve Lowry, 1989, s. 114; Wing, 2016, s.147-150). Hâfız-i Ebrû, eserin ana

1 Resimli Tarih Geleneğinin Önemli Bir Örneği: Hâfız-ı Ebrû, Külliyyat-ı Tarih'. 2021 yılında Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalında hazırlanan Doktora Tezindeki 'Külliyyat-ı Tarih'in Nüshaları' bölümünün gözden geçirilerek yeniden düzenlenmiş halidir.

2 Dr. Öğr. Üye., Karabük Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Batı Sanatı ve Çağdaş Sanatlar Ana Bilim Dalı, gulzodamakhmudjonova@karabuk.edu.tr, 0000-0001-7758-9210

kaynağı olarak *Tercüme-i Tarih-i Taberî*, *Cami'u't-Tevarih* ve *Zafernâme* gibi tarih metinleri ve dönemin güncel kaynaklarından da istifade etmiştir (Tauer, 1932, s. 97). Sultan Şâhruh hakimiyetinde, 1416 yılına kadar geçen olayları anlatan eser, resimli nüsha olarak hükümdara sunulmuştur. Eserin ebadı 42x31 cm, yazı alanı 22,7x20,7 ve 28,5x21,2 cm'dir. Resimsiz sayfalarda satır sayısı 31'dir (Tauer, 1932, s. 97-98; Karatay, 1961, s.51-53; Sims ve Stanley, 2002, s.222-227). Eseri istinsah eden hattat Mevlâna Ma'rûf Bağdâdî'dir (Minorsky, 1959, s. 64-66; Semerkandî, 2008, s. 489-491).

Krem rengi aherli kâğıt üzerine nesta'lik başlıklar ise sülüs yazısıyla yazılıdır. Eser metni 938 sayfadan oluşmaktadır. Hamisi Sultan Şâhruh için hazırlanan eserin ithaf kaydı y.10a'da yer almaktadır. Eserde yirmi resim, zahriye, serlevhanın dışında on yedi başlık tezhibi ve on bir şemseden oluşan toplam otuz tezhipli sayfa bulunmaktadır. Tezhip sadece hem üretildiği dönemin sanat üsluplarını yansıtan bir bezeme değildir (Tanındı, 2009, s. 243-283; Özcan, 2007, s.45-145). Tezhiplenmek üzere seçilen bölümlerin kitap içinde konumlanması, metnin mesajlarını, hamisinin kaygılarını vurgulayan bir araç olarak da okunabilir. Eserin birkaç sayfasında Sultan Şâhruh'un hazine mührüne rastlarız (Ettinghausen, 1955, s.33-34; Caferiyan, 2010, s.225-228; Ghiasian, 2018, s.34).

***Külliyyat-ı Tarih'in* Nüshaları üzerine değerlendirme**

Külliyyat-ı Tarih'in günümüze kadar gelen resimsiz üç nüshası olduğu bilinmektedir. Nüshalar günümüzde İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi Damat İbrahim Paşa (Nr.919) ve Hekimoğlu Ali Paşa (Nr.703) koleksiyonlarında ve Nuruosmaniye Kütüphanesinde (Nr.3267) korunmaktadır. Üç nüshadan sadece birinin tam metninin istinsah edildiği bilinmektedir. Diğer iki nüsha tamamlanmamış eksik nüsha olarak kayda geçmiştir.

İstanbul, Nuruosmaniye Kütüphanesinde (Nr. 3267)

Külliyyat-ı Tarih'in eksik sayfalı olarak bilinen nüshasıdır. Eser adı *Zafernâme -i evail-i Şevval* olarak kaydedilmiştir. Eserin ebadı 25,5x16,3 metin ebadı ise 18x10,5'tir. Nesta'lik hattıyla Farsça olarak kaleme alınan metin 120 yaprak ve 24 satırdan oluşmaktadır (Tauer, 1932, s. 99).

Görsel 1. Zahriye sayfası, *Zafernâme -i evail-i Şevval*, İstanbul, Nuruosmaniye Kütüphanesi (Nr. 3267), y.1a.

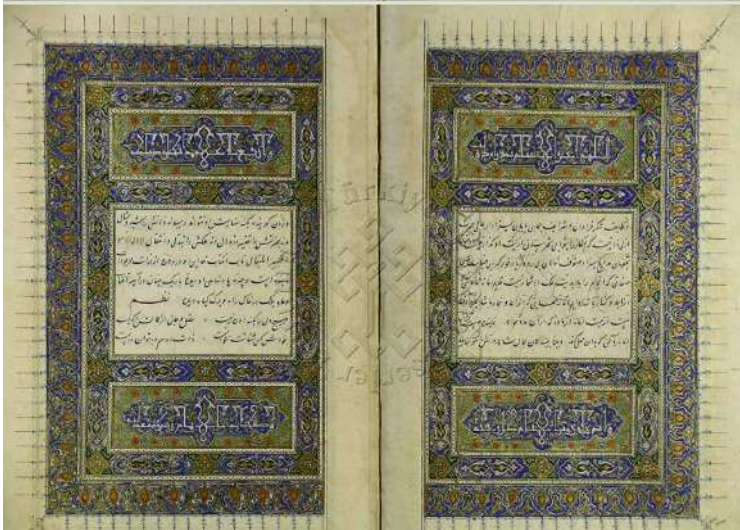

Eserin tahrirli yazı kısmı altın ve mavi cetvel içinde yerleştirilir. Metin içinde Kur'an'dan getirilen ayetler altın yaldızla vurgulanmıştır. Metin içersine yerleştirilen şiir ve hikayeler mavi, metin ise düz siyah mürekkeple yazılmıştır. Eserin zahriye (y. 1a), çift açılış (y.1b-2a) ve serlevha sayfası çift yaprak halinde tasarlanmıştır (y.2b-3a).

Görsel 2. Çift açılış sayfası, *Zafernâme -i evail-i Şevval*, İstanbul, Nuruosmaniye Kütüphanesi (Nr. 3267), y.1b-2a.

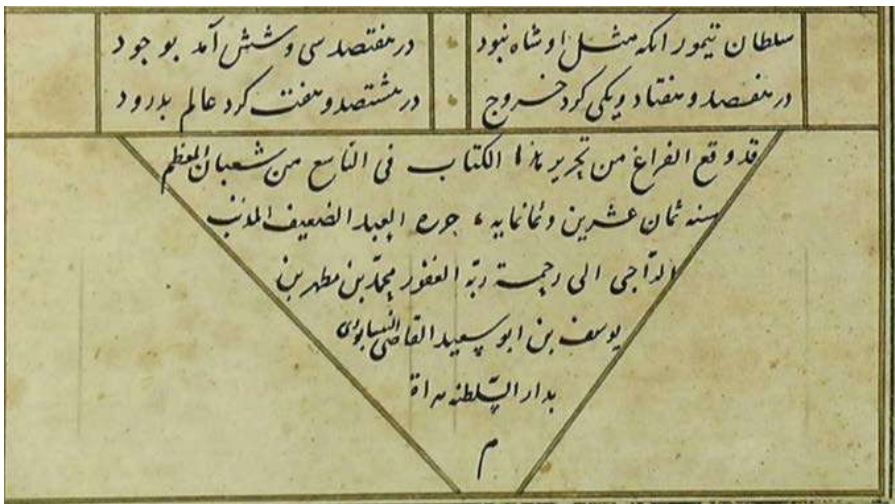
Görsel 3. Çift yaprak haline serlevha sayfası, *Zafernâme -i evail-i Şevval*, İstanbul, Nuruosmaniye Kütüphanesi (Nr. 3267), y.2b-3a.

Eser metninin başı B.282'den farklı girişe sahip olduğu tespit edilmiştir.

Hamd-ü senayla başlanan metin daha ağıdalı dil kullanır, teşbihlerle dolu *bir* cümle (birden fazla cümle varsa 'bir'i sil ve 'cümleler' yaz) ile devam eder.

Görsel 4. *Zafernâme -i evail-i Şevval*, İstanbul, Nuruosmaniye Kütüphanesi (Nr.3267), y.120a.

Eserin ketebe kaydında hattatın adının Muhammed b. Mutahhar b. Yusuf b. Ebû Saïd el-Kadî en-Nîşaburî³ olduğu, Herat'ta 9 Şaban 828/ Nisan 1425 tarihinde eseri istinsah ettiği bilgisine ulaşırsız (y.120a). Şiïrsel dille yazılan kayıttá Timur'un doğumu (736/1336), hâkimiyet kurması (771/1370) ve vefatını anlatan bilgiler bulunmaktadır (807/1405). Eserin incelenmesi sonucunda sayfaların sudan etkilenecek tahrip olduğu gözce çarpılmaktadır.

İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Damat İbrahim Paşa (Nr. 919)

Külliyat-ı Tarîh'in özgün nüshasından istifade edilerek hazırlanan eserin, fihrist kısmında *Câmi u't-tevârih* olarak isimlendirildiğini görmek mümkündür. Eser metninin B.282'den az bir farkla başlatıldığı tespit edilmiştir.

Eser 1482 yılında, Herat'ta, Hüseyin Baykara döneminde, hattat Dervîş Muhammed Takî (öl.?) tarafından istinsah edilmiştir (Tauer, 2005, s. 291).4 Kitap 36,4x25 cm, metin ise 28,8x18,4 cm boyutlarındadır. Farsça 1006 sayfa ve 32 satırdan oluşan metin *Nesta'lik* yazısıyla yazılmıştır (Tauer, 1932, s. 98-99). Eserde bir zahriye ve on sekiz başlık tezhibi içermektedir.

Görsel 5. Zahriye sayfası, *Câmi u't-tevârih*, İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Damat İbrahim Paşa (Nr. 919), y.1a.

- 3 Hattat hakkında bilgi için bkz: Akimushkin, 1997, s.15; Tauer, 2005, s.291; Özerđin, 1976, s. 484, 486;
- 4 Timurly hâkimiyetinin son yıllarında Herat'ten Akkoyunly sarayına geçtiği bilinir. Hattat hakkında kapsamlı çalışma için bkz: Lentz ve Lowry, 1989, s. 188, 245; Minorsky, 1959, s.31, 84-86; Robinson, 1979, s. 242,244, 247;

Eserin yazı kısmı diğer örnekler gibi, altın ve mavi cetvel içinde yerleştirilmiştir. Metin siyah, Kur'an'dan getirilen ayetler ise altın yıldızlı mürekkeple yazılmıştır. Eserin zahriye sayfasında toplam üç mühür basılıdır. Mühürlerden silik olanı sayfanın altında, sayfa ortasına doğru basılmıştır.

Görsel 6. *Câmi 'u't-tevârih*, İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Damat İbrahim Paşa (Nr.919), y.1b-2a.

Külliyyat-ı Tarih'in *Câmi 'u't-tevârih* başlığı altında bir bölümü eksik olarak istinsah edilen nüshasıdır. Metin incelenmesi sonucunda B.282'de bulunan *Padişah-ı Togaytimur b. Sudaykavn b. Babakavn* bölümünün Damat İbrahim Paşa'da (Nr. 919) bulunmadığı görülmüş, eserin yeniden istinsahı sırasında, hamisi ya da dönemi için önemini kaybetmesinden ötürü eklenmediğini düşünmemize sebep olmuştur.

Nüshadaki *Zeyl-i Kitab-i Zafername-i Şâmî* (y.919b-924a.) başlık tezhibinin tasarımı ve hat tarzı diğer başlıklardan bariz bir şekilde farklıdır. Aynı şekilde metindeki hat tarzının daha okunaklı olması, önceki bölümlerde kullanılan kalem ve sayfa tasarımındaki farklılık göze çarpar. Bu başlık tezhibi altındaki metnin daha sonraki süreçte farklı bir hattat tarafından yazılmış olabileceği düşüncesini güçlendirir.

B.282 eserin *Tarih-i Bendegi-i Sahib Kıranî* (y.785b-855a) başlığı altında Timur dönemini içeren metne eklemeler yapılmıştır. Eklemeler metnin haşiye kısmına Hattat Maruf tarafından eklenmiştir. Damat İbrahim Paşa (Nr. 919) nüshasında ise bu haşiye yazısı *Tarih-i Hazret-i Sahib Kıranî* bölümünü

içeren metin içine alınmıştır (y.843b-919a). Eser genellikle iyi durumdadır, geçen süreç içerisinde nemden kaynaklanan tahribat izlerine rastlarız.

İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Hekimoğlu Ali Paşa (Nr.703)

Külliyât-ı Tarîh'in diğer bir nüshası olarak kayda geçmiştir. Eser Reşidüddîn'in *Câmi'ü't-tevârih* adlı eserinin *Tarih-i Gâzân-î* bölümünü içeren eksik bir nüshası olarak bilinmektedir.

Kitabın başlangıcı B.282 ile aynıdır.

İçindekilerde '*Besmele sonrası Cengiz Han'ın ataları ve evlatlarındanbahse-der. Eserin yazılmasında kullanılan güncel belgelerden toplanarak, Sultan Said Gâzân Han emriyle kaleme alınmıştır*' yazısı bulunmaktadır (y.2a).

Eserin yazıldığı tarih belli olmamakla birlikte XVI yüzyıla ait olduğu tahmin edilir. İstinsah eden hattatın ismi bilinmemekte, tezhip ve resim içermemektedir. Eser 218 sayfa, nesta'lik yazısıyla 18 satırdan oluşur, kitap 25x19,8cm, metin 16,2x12,5 cm boyutlarındadır (Tauer, 1932, s. 99). Eserin esas metin dışında sayfa haşiyelerinde de yazıya rastlanmaktadır.

Görsel 7. *Câmi'ü't-tevârih* (*Tarih-i Gâzânî*), İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Hekimoğlu Ali Paşa (Nr. 703) y.1b-2a.

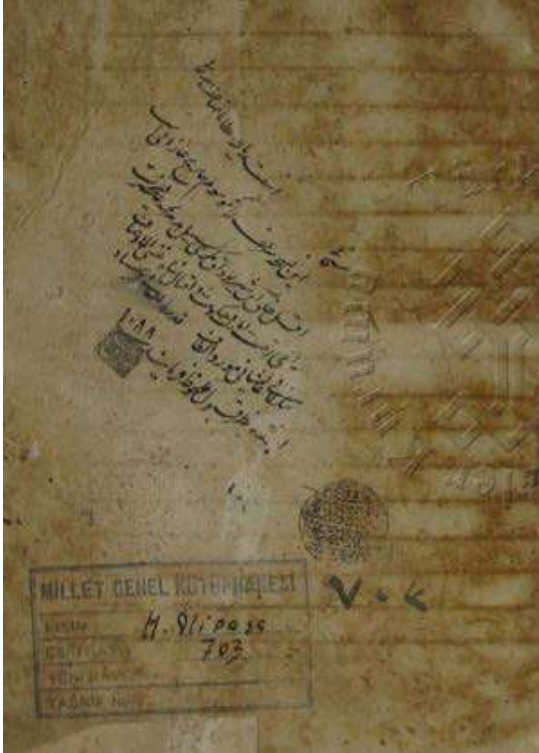
Eser üzerinde bir yuvarlak ve bir kare mühür bulunmaktadır. Kare bir mühür içinde 'Al-Abd Budak' ismi yazılmıştır. Eserin bazı sayfalarında nem ve sudan kaynaklı tahribata rastlanır.

Nüshanın ilk beyaz yaprağında:

İsfendiyar'a (İskender) Allah'ın yarattıklarından en değerlisi, Pir Budak tarafından hediye olarak gönderilmiştir. Yüce hazretin hâkimiyeti ve melik mert-

besine layık, ikbalpenah, yüce sıfatlı, şanlı Sultan'ının lütuflarına mazhar olmak için saygıyla gönderiyorum. Yüce huzurlarına kabul buyursunlar (y.1a).

Görsel 8. Câmi 'u't-tevârih (Tarih-i Gâzânî), İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Hekimoğlu Ali Paşa (Nr. 703), y.1a

Hekimoğlu Ali Paşa nüshası, B.282 nüshası ile aynı giriş metnine sahip olup, eserin tamamlanmamış bir nüshası olarak günümüze kadar gelmiştir.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Külliyyat-ı Tarih eseri, Sultan Şâhrüh tarafından dünya tarihi ile, XV. yüzyıl başlarına kadarki süreci kapsayan, Timur ve Timurlu Mirzalarının hakimiyetini anlatan tarih metnidir. Eserin içeriği bize XV. yüzyıl Timurlu yönetiminin bölgede güçlü bir siyasi otorite kurduğunu, devletin kurucusu Timur'un vefatından sonra başlayan siyasi istikrarsızlık sonucu oluşan kargaşa ortamında kaybedilen toprakların Sultan Şâhrüh döneminde yeniden bir araya getirilmesinde yaşanan önemli olayları içermektedir.

Günümüzde muhafaza edilen resimli nüshanın diğer üç örneği, İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi Damat İbrahim Paşa (Nr.919) ve Hekimoğlu Ali Paşa (Nr.703) koleksiyonlarında ve Nuruosmaniye Kütüphanesinde

(Nr.3267) korunmaktadır. Nüshaların ikisinin tezhipli fakat resimsiz olduğu bilinmektedir. Eserin nüshaları üzerinde karşılaştırma yapılmış, farklı isim altında kaydedilen nüshaların birbirinden farklı girişleri olduğu tespit edilmiştir. Ancak bunlardan Nuruosmaniye nüshası *Zafernâme-i evail-i Şevval* olarak kayda geçmiştir. Metin Şâmi'nin *Zafernâme* adlı eserini içerir, 1425 yılında istinsah edilen eserin Timur'un vefatına kadar uzanan zaman dilimi muhtemelen Hâfız-ı Ebrû tarafından eklenmiştir. B. 282'den farklı bir girişe sahip olup, içerik açısından *Külliyat-ı Tarîh*'in nüshası olmaktan ziyade, tek bir bölümünden oluşur.

Damat İbrahim Paşa nüshası 1482 yılında Hüseyin Baykara döneminde Herat'ta hazırlanmış, kütüphanede *Kitab-i Câmî 'u't-tevârih* başlığı altında kaydedilmiştir. B. 282'nin kopyası olup *Padişahi-Togay Timur b. Sudaykavn b. Babakavn* bölümü eksiktir. Eserin yeniden istinsahı sırasında, hamisinin isteği üzerine bu bölümün metinden çıkartılmış olduğu düşünülebilir. B. 282'deki *Tarih-i Bendegi-i Sahib Kıranî* bölümündeki haşiye notlarının Damat İbrahim Paşa nüshasında metin içine alınmış olması *Külliyat-ı Tarîh*'in az değişiklik görmüş nüshalarından olduğunu kanıtlar.

Eserin XVI. yüzyılda hazırlandığı düşünülen diğer nüshalarından biri Süleymaniye Kütüphanesi, Hekimoğlu Ali Paşa koleksiyonunda bulunmaktadır. Reşidüddin'in *Câmî 'u't-tevârih* eserinin *Tarih-i Gazanî* kısmının içeren eksik bir nüshası olarak kayda geçmiştir. B. 282 nüshasıyla aynı giriş metnine sahiptir. Bundan yola çıkarak eserin tamamlanmamış bir *Külliyat-ı Tarîh* nüshası olduğu tespit edilmiştir. Böylece, *Külliyat-ı Tarîh* eserinin bildiğimiz, az değişikliğe uğramış ve tamamlanmamış birer nüshası olduğu kanıtlanmıştır.

Nüshalar üzerinde yapılan değerlendirme sonucunda, Sultan Şâhruh'un isteği üzerine hazırlanan *Külliyat-ı Tarîh*'in, sadece hükümdarın isteği doğrultusunda yazıldığını, karşılaştırdığımız üç nüshanın da birebir tam metin olmadığı, eksik ya da tamamlanmamış nüsha olarak günümüze geldiğini görmek mümkündür. Nüshaların az sayıda olmasının nedenlerinden birinin sadece Sultan Şâhruh'un hakimiyet anlayışı, Timurlu devletini yeniden bir arada tutmak için verdiği mücadelesini göstermek, meşru hakimiyetin tek devamcısı olarak tüm ilgiyi kendine çekmek için amaçlandığı düşünülmektedir. Bu nedenlerden yola çıkarak eserin bir sonraki yüzyıllarda tarihçiler tarafından fazla dikkate alınmadığı, diğer bir hususun ise resimli nüshanın Osmanlı Saray Kitaplığında korunduğu değerlendirilmesinde bulunabiliriz. Bu ise bize, esere erişimin kısıtlı olup, sadece saraylılar tarafından okunduğunu görmemizi sağlar.

KAYNAKÇA

- Akimushkin, O. F. (1997). The Library-Workshop (Kitâbkhana) of Bâysung-hur-Mîrzâ in Herat, Manuscripta Orientalia. *International Journal for Oriental Manuscript Research*, 3(1), 14-24.
- Barthold, V. V. (1973a). Hâfız-ı Ebrû. In *Sochineniya* (8. cilt) (s. 600-605). Nauka.
- Barthold, V. V. (1973b). Hâfız-ı Ebrû ve eserleri. In *Sochineniya* (8. cilt) (s. 74-98). Nauka.
- Caferiyan, R. (2010). Mühr-i Kitabhane-i Şahruh-ı Timuri. *Nâme-i Baharistan: Mecelle-i Beynelmileli-i Mutâli'ât ve Tahkikât-ı Nüsha-ha-i Hattî*, 7, 225-228.
- Ettinghausen, R. (1955). An illuminated manuscript of Hâfız-i Abrû in Istanbul, part I. *Kunst des Orients*, 2, 30-44. <https://www.jstor.org/stable/20752297>
- Ghiasian, M. R. (2018). *Lives of the Prophets The Illustrations to Hâfız-i Abrû's 'Assembly of Chronicles'* (16 cilt). Brill.
- Karatay, F. E. (1961). *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Farsça Yazmalar Kataloğu*. Topkapı Sarayı Müzesi yayınları
- Lentz, T. W., & Lowry, G. D. (1989). *Timur and the Princely Vision: Persian Art and Culture in the Fifteenth Century*. Smithsonian Institution Press
- Minorsky, V. (1959). *Calligraphers and Painters: A Treatise by Qadî Almad, Son of Mir-Munshi*. Washington.
- Özcan, Ş. B. (2007). *Timur Devri Herat Tezhip Ekolü* [Yayınlanmamış doktora tezi]. Marmara Üniversitesi
- Özergin, M. K. (1976). Temürlü Sanatına Ait Eski Bir Belge: Tebrizli Ca'fer'in Bir Arzi. *Sanat Tarihi Yıllığı*, 6, 471-518. Retrieved from <https://dergi-park.org.tr/tr/pub/iusty/issue/34438/382108>
- Robinson, B. W. (1979). The Turkmen School to 1503. In B. Gray (Ed.) *The arts of the book in Central Asia 14th-16th centuries* (s. 179-215). Shambhala.
- Samarqand, A. (2008). *Matla-us-Sadain wa Majma-ul-Bahrain (A. O'rınboev, Çev.), Tâşkent: Özbekistan*.
- Sims, E. G., & Stanley, R. T. (2002). The Illustrations of Baghdad 282 in the Topkapı Sarayı Library in Istanbul. In W. Ball, & L. Harrow (Eds.) *Cairo to Kabul: Afghan and Islamic Studies* (s. 222-227). Melisende.
- Tanıncı, Z. (2009). Başlangıcından Osmanlıya Tezhip Sanatı. In A. R. Özcan (Ed.) *Hat ve Tezhip Sanatı* (s. 243-283). Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Tauer, F. (1932). *Les manuscrits persans historiques des bibliothèques de Stamboul (Archiv Orientalni)*. Prague